

Fatma ODABAŞI (*)

PROF. DR. ZEKİ ARSLANTÜRK'E GÖRE SOSYOLOJİ-DİN SOSYOLOJİSİ İLİŞKİSİ VE DİN SOSYOLOJİSİNİN KONUSU

abstract

Professor Zeki Arslantürk on Relation Between Sociology-Sociology of Religion and Topic of the Sociology of Religion. There are not strict borders between sciences. Especially, although all the social sciences deal with social reality, their focuses on the subject are different from each other. The standard for independence of sciences is their subjects that are unique to themselves and their methods. For this reason, it is required to know the field of interest and domain of Sociology and Sociology of Religion in accordance with the other sciences in order to define them. To understand the subject and the methods of Sociology of Religion properly is very important for the studies to be carried out in this field in terms of forming strong basis on this new science. Moreover, the identification of Sociology of Religion's domain is closely related to building a correct relation with Sociology. This article discusses all the views and assessments of Prof. Dr. Zeki Arslantürk who is a modern Sociologist of Religion enabling all sociology of religion studies to be on strong infrastructures conceptually, theoretically and methodically by establishing relationship between Sociology and Sociology of Religion in his studies.

key words

Sociology of Religion, relationship between sociology and sociology of religion, subject of sociology of religion, Zeki Arslantürk.

Giriş

Prof. Dr. Zeki Arslantürk¹ M.Ü. İlahiyat Fakültesine 1994 de intisap etti. Kendi ifadesine göre bu tarihten önce Din Sosyolojisi alanı ile bir dindar olanın dışında ilgilenmedi. Genel Sosyoloji ve Metodoloji temel alanı idi. İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi Anabilim Dalı'nda göreve başladıktan sonra Din Sosyolojisinde derinlemesine ilgi ve araştırma imkanı buldu. Artık Din Sosyoloğu olmalıydı ve kanaatimize göre öyle de oldu. Bir yandan Din Sosyolojisi derslerini yürütürken diğer yandan Din-Toplum ilişkisi ile ilgili araştırmalar yaptı, yüzlerce yüksek lisans ve doktora çalışması yürüttü. Bu arada iki ders kitabı yazdı. Sosyoloji (Kavramlar-Kurumlar- Süreçler-Teoriler) adlı kitabı 7. baskıyı, Sosyal Bilimler İçin Araştırma Metod ve Tekniklerinin 9. Baskısı 2011 yılında Uygulamalı Sosyal Araştırma adıyla yayınlandı. Hoca derslerini ve yürüttüğü araştırmaları hep bu kitaplarda ele aldığı konu ve metotlar çerçevesinde din sosyolojisine uyarladı.

Hocanın derste kullandığı spotlar dersin öğrencinin hafızasında yer etmesini sağlamakta oldukça başarılı olduğu söylenebilir. O ilk derse bir şişe soda ve bir kutu ayranla girer ve *“çocuklar şimdi size kıymız yapacağım. Ayranla sodayı karıştıracağım; artık bu yeni ürün ne saf sodadır ne de ayran. Benim kıymıza benzettiğim yeni bir varlık. Ayran toplumu, soda da dini temsil etsin. Bu karışımın elementlerinin ilişkisi, süreci ve yapılaşması din sosyolojisinin konusunu meydana getirir”* der ve ilk dersini *“Din Sosyolojisinin Konusunun Ne'dirliği”* problemine ayırırdı. Aşağıdaki tesbitler benim de katıldığım böyle bir dersin tarafımdan tutulmuş ve sistematize edilmiş notlarıdır.

Prof. Dr. Zeki Arslantürk'e Göre Din Sosyolojisinin “Ne'dir?”liği

Kavramlar, insan tarafından varlıklar için (nesne, olay/ olgulara) düşünme yoluyla ürettikleri, düşünceler (semboller) dir. Sosyoloji, sosyal varlık alanı ile ilgili insanın ürettiği bilimsel bilginin, din, aşkın varlıkla/larla insanın kurduğu ilişkinin insan/lardaki tezahürü, Din Sosyolojisi de, din olgusu ile toplum arasındaki ilişkiden doğan olay/olguların bilimsel olarak anlama ve açıklamasından doğan bilimsel disiplinin kavramsal adı (sembölü) olmaktadır.

Bilimleri birbirinden ayıran kesin sınırlar yoktur. Özellikle bütün sosyal bilimlerde sosyal gerçekliği kendilerine konu edinmelerine karşılık, bu alan üzerinde ilgilerini topladıkları odak noktaları ayrı ayrıdır.² Bilimlerin bağımsızlığının ölçüsü, kendilerine özgü konuları ve metotlarıdır. Bu nedenle Sosyoloji ve Din Sosyolojisini tanımlayabilmek ve ilgi alanını belirleyebilmek için, diğer bilimlere göre ilgi alanlarını ve metotlarını bilmek gerekir. Bu nedenle öncelikli olarak, Sosyolojinin ve Din Sosyolojisinin konusu ve metodunun ne olduğunu ele almak gerekir. Ancak bu bağlamda şunları hatırlamamız da yarar vardır:

İnsan düşüncesine konu olması bakımından evren, fizik alan ve metafizik alan olmak üzere iki alana ayrılır:

Metafizik alan, felsefe ve dinin konusudur. Fizik alandan hareketle (Felsefe) ve dinlerin bildirmesi ile bilinir. Bunlar da bilgidir. Ancak sonuçta ya düşünmenin ürünü veya inancın tezahürleridirler. Doğruluk veya yanlışlıkları kesin deney olan ölümle test edilebilirler. Ölüm deneyinin ise geriye dönüşümü ve tekrarı yoktur.

Bilimin konusu ise fizik alandır. Fizik alan, insan tarafından gözlenebilir ve hakkında gözlemlerle düşünce üretilebilir alandır. Demek ki felsefe düşünme, din ise bir inanç sistemidir. Her ikisi de insanda bir bilgi oluşturur. Ancak bu bilgiler insanlar arasında paylaşılmadıkları ve ortak bir yapı oluşturmadıkları sürece kişiye özgü kalırlar.

Genel anlamda Sosyoloji ve özel anlamda Din Sosyolojisi her şeyden önce insanla ilgili bilimlerdir. Ancak, tek bir insanın davranışları ve dinin tek bir insandaki inanç tezahürleri sosyoloji ve din sosyolojisinin konusu değildir. Sosyolojinin ve din sosyolojisinin ilgi alanı, bu tezahürlerin, en az iki kişi arasındaki kalıplaşmış; tiplleşmiş ve modelleşmiş şekilleridir.

Toplumsal varlık insanların organizasyonundan (sosyal gruplardan) ve sosyal davranışlardan oluşan bir sosyo-kültürel yapı oluşturur ve bu yapı da bir sistem özelliği taşır. Din sosyolojisinin konusu, bir sistem özelliği taşıyan toplumsal yapının parçaları arasına din olgusu dahil edildiğinde, bu parçalarda, parçalar arasında, parçalarla bütün (topyekün toplumsal yapı) arasındaki ilişkiden doğan toplumsal olay ve olgulardır.

J. Wach'ın tanımıyla ifade edersek: Din Sosyolojisinin görevi, birbirlerine nispetle din/lerle toplumun karşılıklı bağıntısını araştırmak ve ortaya koymaktır. Demek ki Din Sosyolojisi, tarihte ve halde mevcut dinlerin veya mezheplerin toplumsal gruplara göre ilişkilerini mümkün merteye ve eksiksiz olarak araştırır³.

1. Sosyoloji ve Din Sosyolojisi İlişkisi

Zeki Arslantürk'ün çalışmalarında dikkati çeken en önemli noktalardan birisi, Din Sosyolojisini daima Sosyolojiyle birlikte kullanmasıdır. Bu noktadaki gerekçesini şöyle açıklamak mümkündür.

Nasıl ki bir binanın inşaatı için belli bir arsaya, gerekli malzemeye ve mimar-mühendis ve müteahhitte ihtiyaç varsa din sosyolojisinin sosyolojiden ayrı (bağımsız) bir bilim olabilmesi için kendine özgü konu ve metodolojiye kavuşması gerekir. Bu görev de din sosyologlarına düşmektedir. Aslında birilerinin şöyle düşünmesi mümkündür: Din sosyolojisi adı altında sosyolojiden ayrı bir bilime ihtiyaç var mıdır?

Bilimlerin tarihine baktığımız zaman hepsi de belli ihtiyaçlar doğdukça tedvin ve inşa edilmişlerdir. Nitekim sosyoloji de felsefeden feodal toplum yapısının yıkılması ve yeni toplumsal yapıya ihtiyaç sebebiyle tedvin ve inşa edilmiştir. Aynı şekilde felsefe için de durum böyledir. Sistematik düşünme ihtiyacının ortaya çıkması felsefeyi doğurmuştur. Bu da Grekler dönemine rastlar. Aristoteles'in Mantık'ı tedvini sistematik felsefi düşümenin başlangıcı olmuştur.

“Sosyoloji” adının, Fransız sosyal felsefecisi Auguste Comte (1798-1857) tarafından konulmasına karşılık, sosyal olaylar üzerine düşünme geleneği. çok daha eskilere gider. Kabil'in Habil'i öldürmesi bir sosyal olaydır. Babaları Adem bu olayın nedenleri üzerinde herhalde düşünmüştür. Ancak sosyal olaylar üzerine sistematik düşünme bundan farklı bir şeydir. Burada kastedilen sistematik düşünmedir.

Batı'da sosyal olaylar üstüne düşünme geleneği felsefe kökenlidir. Her filozof içinde bulunduğu toplumun şartlarına göre sosyal olaylarla ilgilenmiştir. Ancak sosyolojinin felsefeden ayrı bağımsız bir bilim olabilmesi için sosyal olaylarla ilgilenmek, diğer bir ifade ile konu yeterli değildir. Bir disiplinin bağımsız olabilmesi için kendine özgü bir metodunun da olması gerekir. Felsefenin sosyal olayları, düşünme metodu ile incelemesine karşılık, sosyal realite düşümenin dışında kendi dinamikleri çerçevesinde ele alınmalıdır ve bu nedenle düşümenin dışında başka metotlara ihtiyaç gösterir.

Sanayi çağı ile toplum çarkları da baş döndürücü bir hızla dönmeye başlar. Ortaçağın geleneğe dayalı alışılmış düzeni değişir, altüst olur. Avrupa'da eski toplum düzenlerinin yıkıldığı, yeni yeni meselelerin ortaya çıktığı, insanlık tarihinin eskiye nazaran tanınmayacak yeni bir dönemi başlar. Bu dönemde toplum ve insanlığın “nasılı”, “niçini”, “nereden geliyoruz” ve “nereye gidiyoruz”u üstüne düşünme ve incelemeler yoğunluk kazanır.⁴

Bu çabalar sonunda, sosyal olaylar üstüne düşünme geleneği felsefeden ayrılır ve bu ayrılma yeni bir bilimin doğmasını sağlar. Auguste Comte bu yeni bilime “sosyoloji” adını verir.

Sosyoloji felsefeden ayrılırken din-toplum ilişkisini içeren konuları da kendi şemsiyesi altına almış, felsefeye ise dinin mahiyeti ve tanrı sorununu bırakmıştır. Ancak felsefe yeni bir yol izlerken dine karşı pozitivist ve ateist bir tutum oluşturur. Tanrı inancının insanlar için bir sorun oluşturduğu ve düşümenin merkezinden çıkarılmasının gerektiği sonucuna varan akımların doğmasına sebep olmuştur. Daha açık bir ifade ile düşüncede, tanrının yerini bilim alır. Herkesi değilse bile çoğunluğu bu düşünce sistemi etkiler. İnsanlar yönlerini dine değil insana çeviriler; hümanizm dinin yerini alır. Kovsan gitmiyor, tutsan problem oluşturuyor. Her iki halde de din yine de insanları, özellikle düşünürleri meşgul ediyor.

Dinin mahiyeti tartışmaya açık bir alan değildir. En azından dindar taraftan tartışılmaz. Ancak aydınlanma çağı ile dinin hem mahiyeti ve hem de fonksiyonları sorgulanmaya başlanır. Kimileri mahiyeti etrafında bağlularını ve ilişkiler sistemini, kimileri de dinin toplumsal fonksiyonlarını araştırma konusu yapar.

Batı toplumu sıkıntılıdır. Bu sıkıntıya neden aranır. Bu nedenler arasında din de sorgulanır. Ancak yeni oluşacak toplumsal yapıda bir yer bulmak da gerekmektedir. Din yeni toplumsal yapıda yer almalı mıdır? Yer alması gerekiyorsa niçin ve nasıl? Buna karar verebilmek için geçmiş, hali ve geleceği içeren, felsefeden ayrı bilimsel araştırmalar yapılır. Bu araştırmacılar din sosyolojisinin öncülleri olurlar.

Ancak dini hem mahiyeti ve hem de fonksiyonları açısından ele alan, daha açık bir ifade ile, modernizmin tatmin edemediği insanların yeniden dine ve mistisizme yönelmelerini açıklamak isteyen sosyologlar ekolü oluşur. Genelde bu grup din adamı veya din bilimcidirler; dindardırlar, din tarihçilerdirler, din antropoloğudurlar veya Papazdırlar. Orijinleri ne olursa olsun, ele aldıkları konu/konular din ve toplum ilişkisi; din sosyolojisidir.

Batı toplumları genelde Hristiyan'dırlar. Din sosyolojisi sözkonusu olduğunda, geliştirilen teoriler Hristiyanlığın özsel yapısı ile bu toplumların ilişkisinden doğan durumlara ilişkin olması bu bilimin genellemeci özelliğine aykırı gözükse de (geçerlik ve güvenilirlikleri Hristiyan toplumları için olsa da) din-toplum ilişkileri bağlamında diğer toplumlar için model olamayacakları anlamına gelmez.

Dinsiz insan vardır, ancak, dinsiz toplum yoktur. Din sosyolojisi adına geliştirilen yaklaşımlar, din sosyolojisi ile meşgul olanlara, hem kendi toplumlarındaki din-toplum ilişkileri ve hem de bilimsel genellemeler yapmalarına imkan verecektir.

2. Din Sosyolojisinin Ana Konuları

İnsanın olduğu yerde sosyallik de vardır. Ancak insanın her özelliği sosyolojinin konusu değildir. Veya ana konusu değildir. Buna karşılık pratikte şunu söyleyebiliriz: Sosyolojinin konuları dinle ilişkilendirildikleri zaman din sosyolojisinin konularını meydana getirirler.

Bütün varlıklar gibi, her varlık kendi içinde bir bütün, başka parçalarla ilişkilendirildiğinde, bu ilişkilendirmeden bir bütün doğuyorsa kendisi bu bütünün parçasıdır. Sosyoloji ve Din Sosyolojisini bir sistem bütünlüğü içerisinde ele alındığında şu parçaları konu edinmesi gerekir.

Din Sosyolojisinin Konusu

Din Sosyolojisinin Tarihçesi

Din Sosyolojisinin Metodolojisi

Sosyal Kurumlar ve Din Sosyolojisi

Sosyal Süreçler ve Din Sosyolojisi

Mikro Din Sosyolojisi

Makro Din Sosyolojisi

Din Sosyolojisi Teorileri

Bu sistematik, Zeki Arslantürk'ün "Sosyoloji" adlı kitabında da takip ettiği şekildedir. Değişen "Sosyoloji" yerine "Din Sosyolojisi" kavramlarını koymasındır. Zira, madem ki sosyolojinin konusu insan ve davranışlarıdır ve din de insan için bir sosyal realitedir, o halde sosyolojinin insan davranışlarını konu edindiği yerde din de olacaktır.

Yukarıdaki temel sistematığı takip eden Arslantürk, Kurtkan'ın "sosyoloji, sosyal münasebetler ve bunların teşkilatlanma tarzını ele alan bir bilimdir" şeklindeki cemiyet tanımından; Wösner'in "sosyoloji, belli bir kültüre mensup toplumun grup ve kurumlarında, sosyal süreçler tarafından şekillendirilmiş olan insan davranışlarının ilmidir" tanımından hareketle, din sosyolojisinde-sosyolojide de var olan- şu olgulara dikkat çekmektedir⁵.

a. Davranış Bilimi Olarak Din Sosyolojisi

Bir varlığı tanımlayabilmek için o varlığı kendi dışındaki varlıklardan ayırt etmek lazımdır. Bu da tanımlanacak varlığın temel özelliklerini belirtmekle mümkün olur. Felsefe tarihinde insanla ilgili tanımlarda insanı diğer varlıklardan ayıran beş temel özellik zikredilir. Bunlar: Akıl, düşünme, konuşma, alet yapma (alet kullanma değil) ve sosyal hayat sürmedir.

Bunlara insanın inanma özelliğini de katmak gerekir. Zira insanın olaylara, objelere karşı insan olma özelliğinden doğan negatif veya pozitif eğilimleri mevcuttur. Zaten Sosyal Psikoloji de bu eğilimleri tutum başlığı altında inceler. Eğer tutumlar aşkın bir varlık veya kutsal bir varlığa (bu varlığın real veya irreal olması önemli değildir, önemli olan insanın bu varlığı algıladığının şuurunda olmasıdır) iman şeklinde tezahür ederse bu ilişkilerden din olgusu doğar.

Aslında bunların hepsi sonuçta düşünmenin ve aklın fonksiyonlarıdır. Bu nedenle insan düşünme ve akıl sahibi olma özelliği ile diğer varlıklardan ayrılır. Bu anlamda sosyolojinin ilgi alanına, düşünen ve akıllı varlık olan en az iki insanın, karşılıklı davranışları girmektedir. Din Sosyolojisinin konusuna da bir dine mensup olan dindarın (akıl sahibi) davranışları ve bu dindarlık davranışları ile toplum ilişkisinden doğan yapısallaşmış davranışlar girmektedir.

İnsanda biyolojik, psikolojik ve sosyal olmak üzere üç tür davranış gözlenmektedir. Bunu U—O—T formülü ile şu şekilde ifade edebiliriz:

Sosyal davranış (SD), biyolojik tepki (BT) ve psikolojik davranıştan (PD) farklıdır. Bir davranışın sosyal davranış haline gelebilmesi için fertten çıkıp fertler arası sürekli ve düzenli bir yapı kazanması lazımdır. Yani biyolojik ve psikolojik davranış ferdi olduğu halde sosyal davranış en az iki fert arasında gerçekleşen

davranıştır. Bu nedenle, dinin tek bir fertteki tezahürleri Din Psikolojisi'nin, fertler arası yapılaşmış durumları ise Din Sosyolojisi'nin konusuna girerler. Din bilimleri dini davranışları herhangi bir dine ait olmaları ve mahiyetleri itibarıyla, Felsefe ise düşünmeye konu olması bakımından dini ve dini davranışları konu edinirler.

Daha açık bir ifade ile, ahlak bir ölçü koyar, bu iyi kötü ölçüsüdür. Objelerini kendisinin koyduğu iyi-kötü değer yargısına vurur ve değerlendirir. Hukuk ise hukuk kurallarına uygunluk bakımından suçlu-suçsuz ayırımı yapar. Sanat ve estetik ise güzel-çirkin kararı verir. Teknik bilgi ise faydalı-faydasız ayırımından hareket eder. Din ise bütün bu ölçülere saygı duymasına karşılık bir objede (olay, olgu ve nesnede) koyduğu günah-sevap ölçüsüdür. Koyduğu günah-sevap ölçüsüne uyma derecesine göre o objeye yaptırım ölçüsü belirler; haram der, mekruh der, mübah der. Günahın derecesine göre de dünya veya ahirette o günahı işleyen kişiye bir yaptırım öngörür. Bilim ise bulduklarını doğru mu yanlış mıdır? sorusunu sorar. Bilimin bu sorusu araştırılan olay ve olguların doğru araştırılıp araştırılmadığına yönelik bir metodolojik değerdir.

Bir bilim olarak din sosyolojisi de, iyi-kötü, güzel-çirkin, faydalı-faydasız, suçlu-suçsuz gibi değer yargısı vererek dini ve dinleri araştırmaz. O din ile sosyal olanın karşılıklı etkileşimini ve bu etkileşimden doğan davranış tipleri ve modellerini tasvir eder; olması gerekeni değil, olanı araştırır. Din bilimin tespit ettiği veya açığa çıkardığı bu doğruya veya yanlışa kendi değer yargısı olan günah-sevap açısından değerlendirme yapar/yapabilir. Bu arada bütün değer ölçüleri de devreye girer/girebilir. Mesela, İslam dini bilimsel değer yargısı dahil bütün değer yargılarına kendi günah ve sevap değer yargısı/ları çerçevesinde bakış açısına sahiptir. Güzel bir kadın heykeli sanat değeri taşıyabilir ama din bunu ahlaki açıdan değerlendirebilir. Veya bir bilimsel buluş insanlara ve insanlığa zarar verecek şekilde kullanılıyorsa (atom bombası gibi), din buna olumsuz değer atfedebilir.

Bu durum zaman zaman veya çoğu zaman dinle diğerleri arasında bir çatışma alanı doğurur. Herkes kendi değer alanından yana tavır aldığı anda ise çatışma su yüzüne çıkar. Buna karşı toplum denge politikaları geliştirir; değer yargılarını kendi alanlarında tutmaya çalışır. Nitekim laiklik olgusu da bu politikalarından biri olarak ortaya çıkmıştır. Aynı şekilde geleneksel toplum-modern toplum-postmodern toplum şeklindeki ayırımında dinin toplumsal fonksiyonuna ait değerlendirmeler önemli role sahiptir. Hatta modernizm sürecinde din ferdi vicdanlara kadar indirgenmiş, dahası dinin artık gereksiz olduğunu ileri süren görüşler ferdi vicdanları da dinsizleştirmek için ferde baskı yapmışlardır. Pozitivizm aynı zamanda bu politikaların felsefi sığınağı olmuştur.

Ancak postmodern dönemde dinin insanın ve insanlığın gündemine yeniden yer almaya başladığını görüyoruz. Bunda modernizmin madde merkezli dayatmalarının insanı tatmin edememesinin önemli rolü vardır.

Davranış Önce Fertte Gerçekleşir

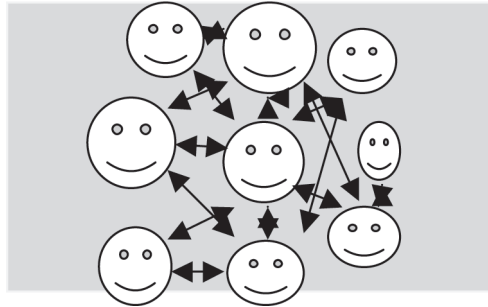
Bir davranışın sosyal davranış olabilmesi için iki şarta ihtiyaç olduğu ortaya çıkmaktadır. Bunlar:

- Fertler arası karşılıklı haberdarlık (etkileşim ve iletişim)
- Mensubiyet duygusu (grup şuuru) dur.⁶

Bu özellikleri ile sosyolojinin konusuna giren sosyal davranış, birbirinden haberdar olan ve birlikte mensubiyet duygusuna sahip en az iki insanın davranışdır. Demek ki, bir sosyal grubun üyeleri ortak bir dine mensubiyet duygusunun şuurunda iseler ve karşılıklı iletişimlerinde mensup oldukları dinin iletişim kanallarını kullanıyorlarsa (mesela din dilini) bir sosyal grup oluştururlar. Din Sosyolojisi'nin konusu da bir dine mensubiyet duygusu içerisinde bulunan kişilerin birbirleri ve grup dışındakilerle ilişkilerinden doğan sosyal davranış kipleridir.

Aşağıdaki şemada dokuz üyeli bir sosyal grupta tek tek fertleri ve bunları birbirine bağlayan ilişkileri görüyoruz. İlişkiler sistemi oklarla gösterilmiştir. Zira biz bir sosyal davranış alanında yalnız şahısları ve onların ferdi davranışlarını görebiliyoruz. Şahıslar arasındaki ilişkiler sisteminin meydana getirdiği davranış alanı, ancak ölçülebilir belli zaman ve mekân süreçleri içerisinde algılanabilir.

Diğer bir ifade ile, sosyal davranış alanı içindeki davranış olgusu, bir zaman sürecine ihtiyaç gösterir. Bu özellikleri ile sosyal davranış alanı, belli bir sosyal grup içerisinde ortaya çıkan sosyal anlaşmanın sonucu, sınırları belirlenen davranışlar topluluğunu ifade etmektedir ve ferdin davranışları bu davranış alanı içerisinde anlam kazanmakta; sosyal davranış haline gelmektedir.⁷

Sosyal Davranış Düzlemi

Sosyal davranışlar ve bu davranışların oluşturduğu sosyal davranış alanı gerçektir; olmuş bitmiş veya oluş halinde bulunan gerçek bir varlıktır. Aynı şekilde bu sosyal grup üyelerinden birini, birkaçını veya bütün sosyal grup üyelerinin hepsinin herhangi bir dine mensup olduğunu varsaydığımızda (grubun üyeleri arasında gerçekleşen davranışların fertteki şeklini gözleyip fertler arası

davranış ilişkilerinin resmini çekemiyorsak da) dinin etkisinde insanlar arasında oluşan sosyal davranış alanı da gerçektir (realdır).

Din Cemat Hayatı İle Grup Şuuru Oluşturur

Varlık (obje) insana (sujeye) şu altı özelliği ile kendini algılatır:

Somut (Konkret)-Soyut (Abstrak)

Açık (Manifest)-Gizli (Latent)

Gerçek (Real)-Gerçek Ama Algı Üssü (Sürreal)-Kurgusal; Düşünmenin Ürünü (İrreal)

Sosyolojinin konusunu oluşturan sosyal davranış düzlemi gerçektir; tarihi varlık alanı içerisinde mevcuttur. Ancak algılanabilmesi belli bir zaman sürecine ve ölçülebilir mekâna ihtiyaç gösterir. Bu nedenle anlık algı dışıdır. Gizli olması sosyal varlık alanının gerçek olmasına engel değildir. Sosyal varlık alanı aynı zamanda somuttur. Bu sosyal varlık düzleminin belli sınırlar çerçevesinde bir yapısının olduğunu ifade eder. Böylece sosyoloji, konusu itibariyle pozitif bir bilim olarak karşımıza çıkmaktadır. Kısaca, Hans Freyer'in deyişi ile "sosyoloji olmasının gerekenin değil olanın ilmidir."⁸

Sosyoloji bir davranış bilimidir. Ama Max Weber'in deyişi ile "insanın sosyal davranışlarının anlaşılır ilmidir."⁹ W. Pareto'ya göre de sosyoloji bir davranış ilmidir. Ancak "insanın mantık dışı (mantıksız değil) davranışlarının ilmidir."¹⁰ E. Durkheim ise sosyolojiyi, "sosyal münasebetler ilmi"¹¹ olarak tanımlamaktadır.

Dikkat edilecek olursa, Weber sosyal davranışın kökeninde insana özgü davranıştan başlamakta, Durkheim davranışın bir sonraki aşamasından, Pareto ise mantıklı ve mantıkla oluşturulmayan davranıştan hareket etmektedir. Ancak burada Pareto'nun mantık dışı deyimini mantıksız anlamında anlamamak gerekir. O sosyolojinin konusuna giren insan davranışlarını insan tarafında metodik olarak toplanmış sistematik olarak düzenlenmiş şuurlu davranışın dışında tutmaktadır. Bu tür oluşturulmuş bir davranış biliminin anlama ve açıklama görevi içine girer. Demek ki, bilim adamı olarak sosyoloğun görevi bu mantık dışı davranışları anlamak ve açıklamak için sosyolojinin bilgi toplama ve toplanan bilgileri sistematize edip anlama ve açıklamaktır. Mesela Afrika yerlilerinin, bir dini ayinini seyreden birisi buradaki davranışları "mantıksız" diye nitelendirebilir. Halbuki bu davranışların bu ayin içerisinde bir anlamı vardır ve kendi içerisinde tutarlıdır. Aynı şekilde bir Müslüman kilisedeki bir ayini ve bu ayindeki davranışları mantıksız bulabilir. Nitekim bir Hıristiyan da camide bir müslümanın namaz kılmasını; cemat davranışını mantıksız olarak değerlendirebilir. Ancak bilim adamı (sosyolog) bu davranışlara mantıksız olarak bakamaz. Bilim adamının yapacağı iş bunları kendi içerisinde anlayıp açıklamaktır.

Pareto'nun bu teorisi onun etmenler ve tortular teorsinin bir sonucudur. Davranışlar etmenlerin baskısı altında zamanla yapılaşır ve bir tortu oluşturur. Davranışlar bu tortular içerisindeki fenomenlerdir. Dini tortular da bu feno-

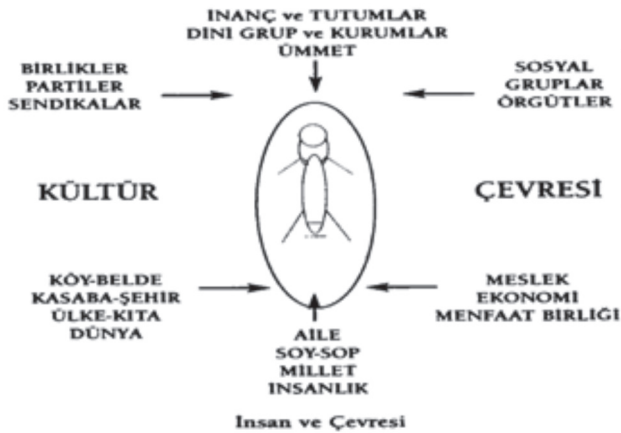
menlerdendir. Artık bilim adamı için davranışların mantıklı olup olmadıklarından ziyade, niçinliği ve nasıllığı önemlidir.

b. Sosyal Münasebetler Bilimi Olarak Din Sosyoloji

Sosyolojinin inceleme alanına giren en küçük ünite en az iki kişi arasındaki sürekli ilişkilerdir. Bu nedenle sosyal münasebette iki şartın var olması gerekir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi bunlar; karşılıklı haberdarlık (etkileşim ve iletişim) ve mensubiyet duygusu (grup ruhu) dur. Karşılıklı haberdarlık ve mensubiyet duyguları, bir taraftan insanlar arasındaki benzerlikten, diğer taraftan da farklılıktan ileri gelmektedir.¹²

Her insan dünya hakkında ferdi tasavvura sahiptir. Daha açık bir ifade ile, bir ferdin diğer şahıslara ve objelere karşı reaksiyonları, kendi zihniyet yapısına göre şekil alır. Bu farklılık ferdin fizyolojik ve biyolojik yapısından, fiziki ve coğrafi çevresi, geçmişe ait tecrübeleri, geleceğe ait idealleri; istek, hedef ve gayeleri, yaşadığı sosyal çevrenin ayrı olmasından kaynaklanmaktadır.¹³

Fertleri ve toplumları birbirinden farklı kılan ve birbirlerine benzer yapan birtakım faktörler vardır. Onları birbirine benzer davranışlara sevk eden müşterek tasavvurları olduğu gibi, her fert insan olma bakımından aynı sinir sistemine sahiptir. Bütün insanların duyu organlarına sahip olması, az veya çok bir aklının bulunması, ortak fiziki ve sosyal çevrede yaşamak zorunda olmaları onları benzer şüura da sahip kılar.¹⁴ Diğer bir anlatımla fertlerin birbirine uzaklık veya yakınlık derecesini ve bir grup oluşturmalarını sağlayan bazı faktörler mevcuttur. Aşağıdaki şemada görüldüğü gibi bunlar: İlik faktörü kan bağı terimini kasıtlı olarak kullanmadık), mekan faktörü, ekonomi faktörü, ve inanç faktörü olarak dört kategori altında toplanabilirler.¹⁵

Şu halde, cemiyetin mevcut olabilmesi için benzerlik kadar farklılıkların da olması şarttır. Fertleri ve toplumları birbirlerinin benzeri yapan özellikler arasında en önemlisi kültür birliğidir. Aynı kültüre sahip insan ve insan toplulukları

her ne kadar birbirlerinden farklı görünseler de, kültür birliğinden dolayı birbirlerine benzerler. Aynı kültür grubuna mensup şahısların istek, arzu, ihtiyaç, amaç ve hedeflerinin aşağı yukarı aynı olması, fiziki ve sosyal çevrelerinin birbirine benzemesi, aynı öğrenme tecrübelerine sahip olmaları dolayısıyla zihin dünyalarında ve davranışlarında bir birlik meydana gelir. İşte belli bir kültüre göre oluşan davranış şemaları kalıplaşarak sosyal kurumları ve toplumu meydana getirir.

Sosyal yapı, sosyo-kültürel şahsiyetlerin bir hiyerarşik düzen içerisinde (tabaka ve sınıflar halinde) bulunmasıdır. Sosyo- kültürel kişiler toplumda statüleri ile temsil edilirler. Bir toplum içindeki sosyal yapıyı anlamlandıran ise kültürdür. Kültürün merkezinde ise tarihi varlık alanında hep din bulunmuştur. Bu nedenle toplumlar anlaşılmalı ve açıklanmalı çalışılırken öncelikle mensup oldukları dinin o toplumu nasıl anlamlandırdığı araştırılır.

İnsanlar bir arada yaşama eğilimini doğuştan mı getirir? Yoksa cemiyet iradi bir anlaşmanın suni meyvası mıdır? Aristo insanın bir “zoon politikon” yani canlı ve sosyal bir varlık olduğu inancındadır. Aynı kabul İbn Haldun tarafından da benimsenmektedir. O’nun deyişi ile “insan tab’an medenidir.”¹⁶

Thomas Hobbesise, “tabiatın insana bir arada yaşama içgüdüsu vermediğini, insanın kendi benzerlerini menfaati ve ihtiyacı olduğu için aradığını”¹⁷ ileri sürer.

Düşünce hayatının bu sona ermemiş tartışması bir yana bırakılacak olursa, gerçek olan, insanın Robinson Cruseo gibi tek başına hayat değil, diğer insanlarla birlikte yaşamak zorunda olduğu gerçeğidir. Aynı şekilde dinin menşei tartışmalarını şimdilik bir yana bırakırsak burada söyleyeceğimiz, dinin insan davranışlarını etkilediği ve bir kültür yaratarak insanları bu kültür etrafında topladığı; bütünleştirdiği ve insana bir hayat üslubu sunduğu hususudur.

Din → Değerler → Normlar → Kurumlar = KÜLTÜR

c. Sosyal Kurumlar Bilimi Olarak Din Sosyolojisi

İster Weber’in “sosyal davranış”, isterse Durkheim’in “sosyal münasebet” kavramlarını kullanalım, en az iki kişi arasındaki ilişkiyi (insan-insan ilişkisini) ifade eden bu davranışlar, başka bir yapının oluşumuna dönüşürler. Bunlar da sosyal normlar ve kurumlardır.

Fert, çevresi tarafından tasvip gören davranış modellerine şuurlu veya şuursuz bir biçimde uyar. Böylece fert çevresindekilerle iyi ilişkiler kurma imkânına kavuşur. Fert grup içinde, toplumun ona statülerine uygun olarak önerdiği rol modellerini dikkate alan davranışlar çerçevesinde hareket eder. Bu nedenle karmaşık bir toplum içindeki fertlerin birbirleri ile olan ilişkilerinde statü ve rol

dağılımları önemli bir yer işgal eder. Daha açık bir ifade ile, toplumun önerdiği rol ifaları, statüler etrafında bir yumak oluşturarak norm haline gelirler.

Birbirleriyle ilişkisi olmayan somut gruplarda ortak modeller, bir toplumdan diğerine değişir. Buna karşılık bir toplum içinde geniş ölçüde bu ortak modeller benzer görevleri gören tüm gruplara empoze edilirler. İşte bu modellere kurum normu adı verilir. Bu anlamda sosyal kurum, davranışların kural haline gelmiş, yapılaşmış usulleridir.¹⁸

Kurum ile sosyal grup birbirine karıştırılmamalıdır. Sosyal grup, grubu meydana getiren üyelerin bir organizasyonu iken, kurum, sosyal grubun üyeleri arasındaki davranışa dayalı ilişkilerin yapılaşmış şeklidir. Bu nedenle sosyal kurumlar belli sosyal gruplar içerisinde vardır. Ancak, sosyal grup olmadan kurumun teşekkülü mümkün olmadığı gibi, kurumsuz sosyal grup da yaşayamaz. Sosyal grupla kurumu birbirinden ayıran bu temel özelliği, şu ölçü ile ayırmak mümkündür: Sosyal gruba üye olunur, (mesela bir sendikaya üye olunur. Din açısından söylenecek olursa bir din grubunun; mezhebin, tarikatın, dini cemaatin), sosyal kurum ise davranış normu olarak benimsenir (mesela bir grevde işçiler aynı davranışları sergilerler. Din açısından söylenecek olursa, mensubu olduğu dini grubun değer yargılarını, normlarını; kültürünü benimseyerek o grubun hem bir üyesi olur ve hem de davranışları ile kurumlaşmasını sağlar). Bu nedenle fert sosyal grubun üyesi sıfatını kazanırken, sosyal kurumun da aktörü olur.

Dindar bulunduğu toplumda, benimsediği dinin bir aktörüdür. Rolünü ifa durumuna (derecesine) göre diğer grup üyeleri tarafından; kendisine bir statü izafe edilir.

Kurumlar belli ihtiyaçlar etrafında yapılaşmış davranış kalıpları ve sosyal hayatı düzenleyen davranış kurallarındırlar. Bu anlamda kurumlar kültürün bir kısmıdır. Kültür gibi grubun üyeleri tarafından öğrenilirler ve benimsenerek bir hayat üslubu haline gelirler. Sosyal davranışların öğrenilmesi, benimsenmesi ve kurum oluşturması belli zamana ihtiyaç gösterirler. Bu anlamda kurumlar, zamanda oluşan davranışların yapılaşmış halidirler.

Sosyal davranışlar yapılaşmış kurum halini alabilmesi için bir zaman sürecinde tekrara ihtiyaç gösterirler. Davranış her tekrarında yeni bir yapı kazanır. Bu tekrarlar belli bir zaman sonra olgusallaşır ve bu olgular bir toplumsal kimlik elde ederler.

d. Sosyal Süreçler Bilimi Olarak Din sosyolojisi

Gruplar ve kurumların temeli olan insan davranışı daima somut bir toplum ve kültür içinde vuku bulur. Gruplar ve kurumlardaki ilişkilere, iç tavır ve tutumlar veya dış davranış örnekleri de olsa, belli davranış şekilleri aracılık eder. İşte bu aracılık sosyal süreçler vasıtası ile olur.¹⁹

İnsan-insan ilişkisi etkileşim kelimesi ile ifade edildiğinde, bunlar, beşeri temasa geçmenin (bir formül halinde söylenecek olursa: bir bakış, bir gü-

lümseme, bir selam, bir konuşma, bir randevu, bir buluşma) bütün sahalarını kapsar. Mesela, sosyal gruplar karşılıklı etkileşim olmaksızın ortaya çıkamaz. Bunun aksine etkileşim sosyal grup dışında da vuku bulabilir. Mesela, bir dilencinin para istemesi, bir garsonun bir lokantada müşteriye hizmet etmesi, iki kişinin caddede karşılaşması ve sohbet etmesi böyledir. Bütün bu durumlarda birtakım etkileşimler söz konusudur ve anlamlı bir davranış tipi mevcuttur. Bu durumları katılanlar anlar, yerini tayin ederlerse etkileşim süreci şekillenmiş olur. Buna karşılık verilen örneklerdeki durumlarda bir grup davranışı yoktur.²⁰ Zira bir etkileşimin grup davranışı haline gelebilmesi için, o davranış olgusuna bir konum tayini ile birlikte, tekrara, zamana ve karşılıklı bütünleşmeye ihtiyaç vardır.

Başka bir ifadeyle, bir toplum ve kültürün sosyal bütünü içindeki bu geniş ve kapsamlı etkileşimlerin tipleşmesi gerekir. Sonuçta bu etkileşimler bir amaca yönelik anlamlı bir yapı kazanırlar. Bu nedenle sosyal süreçler, interaksiyon süreçlerinin bir amaca yönelik bağları veya yapılarıdır.²¹ Daha açık bir anlamıyla sosyal süreç, belli bir hedefe birlikte yönelmiş ve o hedefi elde edebilmek için yola çıkmış en az iki insanın, bu hedefi ele geçircinceye kadar birbirlerine karşı gösterdikleri karşılıklı davranış olgusudur.

Sosyal süreçler muhtelif şekillerde tipleşirler. Temel sosyal süreçler: Farklılaşma (differentiation); İşbirliği (cooperation); Zıtlık (opposition); Rekabet (competition) ve Çatışma (conflict); Uyma (adaptation) ; Bütünleşme (integration) süreçleri başlıkları altında tipleştirilmektedir.²² Demek ki, Din ve farklılaşma; Din ve dayanışma; Din ve muhalefet; Din ve uyuma; Din ve bütünleşme Din sosyolojisinin süreç yaklaşımlarını oluşturacaktır.

Sosyal davranışlar, belli bir toplumun kültür, grup ve kurumlarında sosyal süreçler tarafından yaratılırlar ve şekillendirilirler. Bu sosyal süreçlerin temeli biyolojik ve psikolojik özelliklere dayanır ve doğuştan insanda potansiyel olarak mevcuttur. İnsanın tabii yapısında var olan bu olgular insanlar arasındaki ilişkilerin doğmasında ve yönlendirilmesinde rol oynarlar. Bu nedenle sosyal süreçlerin din sosyolojisinde ele alınması, sosyal yapının işleyişini ve değişmesini açıklamada kolaylık sağlayacaktır. Zira farklılaşma içerisinde bulunan bir toplumsal yapıda, belli bir bütünlüğe, sosyal süreçler vasıtasıyla ulaşılmaktadır. Bu bütünü oluşturmada dinin rolü nedir? sorusunun cevaplandırılması Din Sosyolojisi'nin cevaplandırılması gereken bir konudur.

e. Sosyal Gruplar Bilimi Olarak Din Sosyolojisi

Toplum, tek bir sosyal grup ve kurumdan oluşan yekpare bir bütün değildir. O, kendine yeterli birçok sosyal grup ve kurumdan oluşur. Ancak tek bir grup toplumun en küçük ünitesi olup her bir sosyal grubun da kendine özgü bir sosyo-kültürel yapısı vardır. Toplum da bu mikro sosyal gruplar ve kurumların bir sosyal sistem oluşturan bütünüdür.

Fert toplum adına, önce, bir sosyal grubun üyesi olarak dünyaya gelir. Bu, ana ve babadan oluşan ailedir. Dikkat edilecek olursa tanımladığımız bu ailenin nüfusu üç kişidir. Demek ki her sosyal grubun bir nüfusu vardır. Grup yapısı da bu nüfusun hiyerarşik düzenidir.

Toplum da bir sosyal gruptur. Ona biz özel bir ad veriyoruz; TOPLUM. Sosyal grup tabirini ise küçük gruplar için kullanıyoruz. Ancak küçük sosyal grupların kendi aralarındaki organizasyonlarından oluşan ve toplumun bütünü temsil etmeyen; küçük grupla toplum arasındaki yapılar da (kategorik de olsa) sosyal grup diyeceğiz. Kural olarak şunu söylemek mümkündür: Her sosyal grup toplumda bir sosyal kurum/kurumlarla temsil edilir. Demek ki, toplumda ne kadar sosyal kurum mevcutsa o kadar da sosyal grup vardır. Sosyal gruplar çoğaldıkça onlara hayat veren sosyal kurumlar da artacaktır. Sonuçta kendi kendine yeterli hale geldiklerinde bu sosyal grup ve kurumların fonksiyonel bütünü toplumu meydana getirecektir.

Sosyal grubun farklı şekillerde sınıflandırılması ve açıklamaları vardır. Amerikan sosyoloğu Cooley (1864-1929) sosyal grubu aslî ve tali gruplar diye sınıflandırırken, başka bir Amerikan sosyoloğu Merton (d. 1910) ise küçük sosyal birimlerden oluşan “grup” ve büyük organizasyonlardan oluşan “kollektif” grup diye ayırmaktadır.

Başka yazarlar ise sosyal gruba formel ve informal özellikler atfetmektedirler. Von Wiese (1878-1969)’nin “kitle”, “grup” ve “korporasyon” tarzında üçlü ayrımını, Sombart’ın (1863-1941) “ideal”, “final” (bir amaca dayalı) ve “intentional” (niyete bağlı ve gönüllü) birlikler şeklindeki ayrımı da daha az tanınan ve tutunan ayrımlardır.

Günümüz sosyolojisi ise sosyal grup kavramını belirli sayıda kişilerle sınırlandırmak eğilimindedir. Buna benzer olarak Homans (d. 1910) küçük grup araştırmalarına ait önemli görüşler getirmektedir. Birçok sosyolog da onunla aynı görüşleri paylaşmaktadır. Fichter de bunlardan biridir. İngilizce, Fransızca ve Almanca olarak yayınlanan *Grundgruppe der Soziologie* (Sosyolojinin Temel Grupları) adlı ders kitabında “ikincil grubu” ticaret şirketlerine benzetmektedir. Ona göre ikincil gruplara ait özellikler sosyal grubu tam olarak teşekkül ettiremezler. Bu nedenle ikincil gruplar, genellikle birincil gruplarla sosyal yığın arasında yer alırlar.²³

Karmaşık toplumlarda ikincil gruplar daha fazladır. Buna karşılık cemaat tipini temsil eden kırsal alan topluluklarında az da olsa ikincil gruplar meydana gelebilir.²⁴

İnsanın olduğu yerde onunla birlikte din de vardır. Tekrarlayacağımız şekliyle tarihi varlık alanında dinsiz bir topluma rastlanmamaktadır. Öyle ise toplumun bizzat kendisi aynı zamanda dini bir gruptur. Ancak bu makro düzeyde bir söylemdir. Diğer bir ifade ile bu hüküm en son söyleyeceğimiz bir hükümdür.

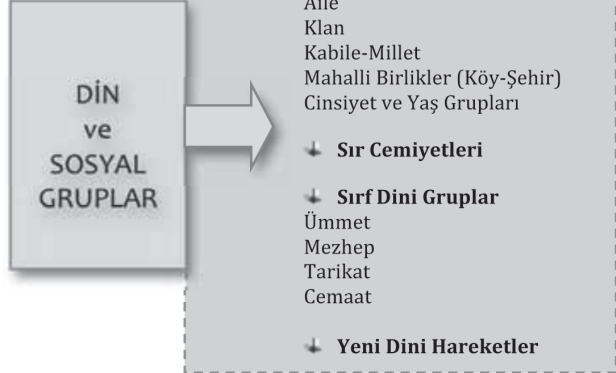
Her ne şekilde sınıflandırılırsa sınıflandırılırsın din bütün bu sosyal gruplarla iç içe bulunmaktadır. Ancak bu gruplar dinle ilişkilendirildiğinde farklı bir sınıflandırma yapmamız kaçınılmaz oluyor. Özellikle Homans'ın sınıflandırmasını temel aldığımızda dini grupları da:

Birincil sosyal gruplar ve din (Tabii dini gruplar)
İkincil gruplar ve din

ilişkisinden doğan dini gruplar şeklinde ele almak mümkündür. Veya din sosyologlarının ayırımı ile:

Tabii dini gruplar
Sırf dini gruplar

veya Z.Arslantürk'ün yaptığı gibi:

şeklinde sınıflandırmak mümkündür.

İster Z.Arslantürk gibi, isterse Merton'un ayırımıyla küçük grup-kollektif grup, isterse Sombart'ın ideal-final ayırımı, isterse de Von Wiese'nin "kitle", "grup" ve "korporasyon" tarzında üçlü ayırımı şeklinde olsun herhangi bir şekilde; dolaysız veya dolaylı şekilde bir sosyal grup dinle ilişkilendiriliyorsa din sosyolojisinin konuları arasında yer alacaktır.

Z. Arslantürk'ün yaptığı ayırmada, bir grubun doğrudan veya dolaylı da olsa dinle ilişkisi ölçü olarak alınmıştır. Öyle gruplar vardır ki (özellikle modern toplumlarda), grubun orgnizasyonunda ve kurumsallaşmasında dinin herhangi bir rolü yoktur. Belki fertlerden bazıları veya hepsi fert olarak dindar olmasına rağmen grup seküler özelliktedir. Nitekim, sekülerleşme ve laikleşme sürecindeki toplumlarda bu tür sosyal gruplar artmaktadır. Sırf dini grup ayırımında öne çıkardığımız temel özellik, bir grubun teşekkülü ve işleyişinde başat etkenin din olduğu, izafi dini grup ayırımından kastımız ise, dinin tabii olarak grupta bulunması ve belli fonksiyon icra etmesi durumu ölçü olarak alınmıştır.

f. Sosyal Değişme Bilimi Olarak Din Sosyolojisi

İnsan organizması gibi, toplumlar da sürekli değişme halindedir. Bu değişmeyi ve dinamizmi ilk insan topluluklarından bu yana gözlemek mümkündür. Ancak insanlık tarihi içerisinde zaman ve zemine, toplumdan topluma, kültürden kültüre değişimin yönü ve derecesi farklılık gösterir. Mesela sanayileşme çağı ile başlayan yeni dönemdeki sosyal değişme, diğer bütün çağlarla kıyaslanamayacak şekilde hızlı olmuştur.²⁵

Sosyolojinin başlangıçta toplumların değişmelerini kendisine konu olarak almış olması, kökü daha eskilere dayanmakla birlikte 1789 Fransız İhtilali ile Batı'da ortaya çıkan bunalım ve buhranlara açıklık getirmek ve çare bulmak için olmuştur. Ancak sosyolojiyi sırf bir sosyal değişme bilimi olarak değerlendiren bu anlayış, sosyolojinin diğer bilimlere göre kendine özgü konusunun ne olduğunu tespit ve sınırlandırma işlemini geciktirmiştir. Diğer yandan sosyoloji ile ilgilenenlerin filozoflar ve tarih felsefecilerinin olması, başlangıçta sosyolojinin olması gerekenin ilmi olduğu imajını vermesine neden olmuş; onu deneysel bir bilim olma yolunda geride bırakmıştır.²⁶

Sosyal değişme günümüz sosyolojisinin de başlıca konuları arasında yer almaktadır. Sosyal olaylar üç zaman boyutu içerisinde vuku bulurlar. Bu süreç dün-bugün-yarın şeklinde ifade edildiğinde, sosyoloji, dünde olmuş olan ve bugün olmakta olan olaylarla ilgilenir. Yarın olacakların tahminini ise tarih felsefesi ve fütürolojiye bırakır. Ancak toplumların tarihteki ve haldeki yapılarını tespit akla hemen bir karşılaştırmayı da getirir; aynı şekilde gelecek için de bir tahmini öngörür.

Her davranışın bir hareketliliği içermesi tabiidir. Sosyal değişimde de bir hareketlilik vardır. Ancak hareketi meydana getiren sebepler (motivler), hareketin derecesi ve yönü farklı farklı olabilir. Aynı etkilerle aynı derecede değişmeler benzer yönde vuku bulabilir ve tipleşmiş bir yapı oluşturabilir. Bu nedenle tarihi çağlar içerisinde tipleşmiş sosyal değişme biçimleri tespit etmek mümkündür.²⁷

Fert toplumda rol, statü ve yetkisi ile yer alır. Başka bir ifade ile ferdin rol, statü ve yetkileri, şahsi yetenekleri ve içinde bulunduğu toplum normlarına göre şekillenir. Sosyal değişme de norm değişmesi ve buna bağlı olarak rol, statü ve yetki değişmesi olarak ele alınabilir.²⁸ Ancak her değişme, terim yerinde ise her hareketlilik sosyolojinin 'sosyal değişme' diye nitelendirdiği değişkeni ifade etmez. Sosyoloji dilindeki "değişme" kavramı, günlük hayatta kullanılan "değişme" ya da "değişiklik" gibi kelimelerle karışma riski taşımaktadır. Sosyolojide "değişme" aşağıda belirtilen üç özelliğin birlikte var olması durumunu ifade eden bir kavramdır:²⁹

Zaman dilimi: Sosyal değişme belli bir zaman dilimine endeksli bir olgudur. Yani değişme bir referans noktasıyla belirlenebilir. Matematik bir ifade ile söylemek gerekirse değişme, t_0 ve t_1 zamanları arasındaki farklılaşmadır.

Kesintisizlik: Sosyal değişme kesintisiz olmalıdır. Sosyal yapıların belli bir stabilitesi vardır. Değişmeden söz edebilmek için bu stabilitenin bozulması gerekir. Gözlemlenen değişiklik konjonktürel bir durumu yansıtıyorsa -görece bir süreklilik arz etmiyorsa- sosyal değişmeden söz edilemez. Bu nedenle “moda gibi değişerek tekrarlanan ve değişmesi beklenen hususlar, sosyal değişme sayılamaz.”³⁰

Kollektif olma: Sosyal değişme kolektif bir olgudur. Yani aile, cemaat, eğitim, iktisat gibi kalıcı birliktelikleri ifade eden grup veya kurumlar bazında ortaya çıkar.

Görüldüğü üzere yukarıda açıklanan üç özellik sosyal değişme kavramını tanımlamakta ve sınırlarını belirlemektedir. Berelson ve Steiner da, hayatta her şeyin sürekli bir değişme içinde olduğunu, ama sosyal değişme kavramının, sadece ailenin örgütlenişi, hayatı kazanma yolları ve dini davranışlar gibi toplum yapısındaki temel ve geniş değişmeleri ifade ettiğini belirtmektedirler. Anlaşıldığı üzere sosyal değişme terimi, toplumun temel kurum ve örgütlenişindeki kaymaları ifade etmektedir.³¹ Bir örnek vermek gerekirse, iki kişinin tanışıp evlenmesi ve çocuklarının olması durumu ilgili kişilerin hayatında bir “değişiklik” oluşturur; ama sosyal yapıda herhangi bir değişme olmamıştır. Dolayısıyla böyle bir durumda sosyolojik anlamda “değişme”den söz edilemez. A. R. Radcliffe-Brown çok karıştırılan bu iki durumun kesin ayırımını yapmış, örnek verdiğimiz olayı “yapının içinde değişme” olarak isimlendirmiştir.³² Sosyolojinin konusu “yapının içinde değişme” değil “yapının değişmesi” dir.

Bugüne kadar yapılan araştırmalarda, sürekli aynı kalan ve hiç değişmeyen bir toplumla karşılaşılmamıştır. Sosyal antropologların günümüz dünyasındaki ilkel* topluluklar üzerinde yaptıkları incelemeler, bu toplulukların çok yavaş da olsa değişmekte olduklarını göstermektedir. Bu durumda değişme, doğal, sürekli, kaçınılmaz ve gerekli bir süreç olarak görünmektedir. Sosyal değişme olgusu analiz edilirken cevaplanması gereken sorular şunlardır:³³

Değişen nedir? Sosyolog değişme olgusunu incelemeye başladığında, öncelikle sosyal yapının çeşitli unsurları arasında bir ayırım yapar. Çünkü bazı unsurlar diğerlerinden daha hızlı değişmekte, bazıları ise değişim göstermemektedir.

Değişme nasıl gerçekleşmektedir? Değişme bazen kesintisiz, bazen dalgalı halinde gerçekleşir. Bu durum değişmenin engellerle karşılaşarak karşılaşmamasından veya karşılaştığı engellerin gücünden kaynaklanmaktadır.

Değişmenin ritmi nasıldır? Değişme yavaş, belli bir hızla veya artan bir tempoyla olabildiği gibi, ani bir atak halinde ve şiddetli bir tarzda gerçekleşebilir.

Değişmeyi açıklayan faktörler nelerdir? Değişme sürecinde değişmeyi sağlayan ve değişmeyi engelleyen faktörlerin belirlenmesi gerekir.

Değişmenin aktörleri kimlerdir? Değişme sürecinin anlaşılabilmesi için değişmeyi sağlayan ya da değişmeye karşı koyan kişilerin, grupların ve zümrelerin belirlenmesi gerekir.

Değişme sürecinin sonucunda ortaya çıkacak durumu önceden görebilmek mümkün müdür?

Yukarıdaki sorulardan ilk üçü değişmeyi tasvir etmekte, sonraki ikisi değişmeyi yorumlayarak açıklamayı, sonuncusu ise öngöründe bulunmayı amaçlamaktadır. “Ne, nasıl ve hangi hızla değişiyor? Hangi faktörler ve kimler tarafından değiştiriliyor? Bu faktörler arasında, dinin yerinin ne olduğu? sorusuna verilecek cevap/cevaplar din-sosyal değişme, sosyal değişme-din ilişkisi/ilişkilerini oluşturacaktır.

Geleneksel toplum, din ekseninde şekillenmiş bir toplumdur. Endüstri toplumuna doğru değişme sürecinde din sosyal hayatı belirleme gücünü kaybetmekte, siyasi hayattan ise tamamen çekilmek zorunda kalmaktadır. Bu süreç, erken dönemde endüstrileşmiş olan Batı toplumlarında sosyal dinamiklerin etkisiyle “laikleşme/ sekülerleşme” şeklinde gerçekleşmekte; onları model alarak gelişmek isteyen toplumlarda ise yönetici elitler tarafından belirlenen “planlı” değişme programları çerçevesinde, “laikleştirme/ sekülerleştirme” tarzında gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır.

Genel olarak bakıldığında sosyal değişmenin, geleneksel din anlayışının gerilemesi, dinin kurumsal niteliğinin zayıflaması, kişiden kişiye değişen din anlayışlarının ortaya çıkması, dinin ibadet boyutunun geri plana itilmesi, yeni din ve mezheplerin doğması yönünde olduğu görülmektedir. Bunlar sosyal değişmenin din üzerindeki etkileridir. Diğer yandan dinin sosyal değişmeye etkisi sorgulandığında tarihi varlık alanı içerisinde dinin sosyal değişmeye iki türlü etkisinin olduğunu söyleyebiliriz. Bu etkileri ben olumlu-olumsuz diye değil:

Sosyal değişmeyi durdurucu (frenleyici)

Sosyal değişmeyi başlatıcı ve hızlandırıcı
(teşvik ve sağlayıcı)

diye nitelendireceğiz. Zira kültürün bir unsuru olarak kurumların istikrarı koruma özelliği vardır. Kültür ve kurumlar istikrarı koruma uğruna değişmeye karşı çıkarlar. Deyim yerinde ise kültür ve kurumlar adeta değişmenin savcısındırlar. Değişmeyi sorgularlar. Ancak belli bir direnme sürecinden sonra değiş-

meyi içerlerine alırlar; değişme arzusu yavaş yavaş kabul görmeye başlar. Her yenilik gibi alıştırma ve telkin süreçlerinden sonra kabul süreci ile değişme de yapısallaşır.

Biraz önce de ifade ettiğimiz gibi, kültürün özünde din bulunur. Değişme olgusu dini rahatsız edecek duruma geldiğinde din yarattığı kültür ve kurumları vasıtasıyla değişmeye karşı çıkar. Buna karşılık değişme dinin değişmezlerini rahatsız etmiyorsa ve de gelişme şeklinde bir eğilimin göstergesi ise ya tarafsız kalır ya da değişmeye sahip çıkar.

Büyük medeniyetlerin, hatta bütün medeniyetlerin temelinde din vardır. Bu sebeple de medeniyet sınıflandırmalarında dinleri özellikle vurgulanır. Batı Hıristiyan Medeniyeti, Doğu İslam Medeniyeti denir. Hint Medeniyeti denildiğinde hemen akla Budizm ve Hinduizm, Çin Medeniyeti dendiğinde ise Konfüçyanizm ve Budizm'in etkisi öne çıkar. Piramitler Tanrı-Firavun inancının simgeleridir. Burada iki özelliğin öne çıktığını görüyoruz. Dinler kültür ve medeniyetlerin bir yandan istikrarını sağlarken, bir toplumda herhangi yeni bir dini hareketlilik o toplumu da harekete geçirmekte ve kendi doğrultusunda değiştirmekte ve yapısallaştırmaktadır.

Dini liderler bir toplumun hem değişim ajanı ve hem de istikrarı koruyucu rolünü üstlenirler. Kurucu liderler mutlak değişim ajanlarıdır; karizmatik özellikleri ile adeta toplumu büyülerler; toplumu yeni hedeflere yöneltirler ve bağlıları bu hedefe kilitlenirler. Mevcut toplumsal yapı bu değişime karşı direnir. Lider yer değiştirmek zorunda kalır. Dünyayı değiştiren dini liderler hep bu kaderi paylaşmışlardır. Hz. Musa, Hz. İsa ve Hz. Muhammed aynı kaderi paylaşan ve dünyayı değiştiren liderlerdir.

Zamanla kurucu liderin görevini din adamları grubu üstlenir. Bunlar din-siyaset-ekonomi üçgeninde yerlerini aldıklarında toplumsal piramitteki yerlerini korumak için daha çok siyasi ve ekonomik gücün yanında bulunurlar. Dini siyasi ve ekonomik erkin meşrulaştırıcı bir aracı haline getirirler. Din adına alt tabakayı uyuturlar ve üst tabakanın alt tabakayı sömürmesine neden olurlar. Değişmenin motoru olan çatışma ve rekabet süreçlerine engel olurlar. K. Marks bu duruma dikkati çeker. Sömürü düzeninin yıkılması için dinin (bu tür din adamlarının) aradan çekilmesi ile sömürülen kitleler lehine sosyal değişimin sağlanabileceğine inanır. M.Weber ise dinde ihyacı hareketlere dikkati çeker. İhyacı liderler dini aslına dönüştürmek isterler. Dinin aslındaki dinamizm bu yeni ihyayı tahrik eder sosyal değişmelere neden olur. Weber teorisine göre Ortaçağın Katolik ve ortadoks zihniyetini protesto sonucu Protestanlık ve onun etkisinde de çağın kapitalis toplumu doğmuştur.

g. Din Sosyolojisi Teorileri

Din-Toplum ilişkisine dair ortaya konan görüş ve düşünceler eğer bir model oluşturacak düzeyde ise; *(sınırları belli bir problem-problemin çözümüne*

ilişkin hipotezler-hipotezlerin doğruluk veya yanlışlığının testi-model=BİLİM) bu durumda ortaya konan din-toplum ilişkisine ilişkin bilimsel paradigmlar din sosyolojisi teorisi olarak nitelendirilmektedir.

Teoriler, belli bir konuyla ilgili durumların adı olan “kavramlar”, bu kavramların “tanım”ları ve bu tanımlara dayalı “önerme”lerden oluşan genellemelerdir. Teorinin güvenilirliği ve geçerliliği, göstermek istediği durumu açık ve net olarak ortaya koyan tanımlamalar yapabilmesine ve “hipotez” olarak ileri sürdüğü önermelerini yeterince test etmiş olmasına bağlıdır. Bir teori çerçevesi içinde yer alan bir veya bir çok hipoteze gizli ya da aşikâr dayanmayan analiz modeli, teknikler ve gözlemler olamaz. Hipotezlerin değeri, bir ampirik araştırmada yer almasına ya da teorik bir çerçeveye oturtulmasına göre değişir. R. K. Merton buna göre bir tipoloji yaparak “özel hipotezler” ve “yönlendirici fikirler”den söz etmiştir. Özel hipotezler, ampirik araştırmalarda yer alan, iki olgu ya da daha genel bir deyişle iki veri serisi arasındaki ilişkiyi doğrulamaya yönelen, özel bir teori -orta boy teori- içinde formüleleştirilen teorilerdir.³⁴

Teori geliştirmek yüksek bir soyutlama düzeyini gerektirir. Teori “hipotetiko-dedüktif” bir düzlemde aranır. Genellikle olgular arasındaki örtülü ilişkileri belirleyerek mantıksal olarak açıklanabilir bir bütün oluşturmak amaçlanır. O halde teori, bir taraftan hipotezlerin geliştirilmesini sağlayan realiteden yola çıkarak, diğer taraftan tümünden gelimci ya da mantıksal bir düzlemde ara bağlantılar belirlenerek kurulur. Daha sonra yeniden realiteye dönülerek teorinin geçerliliği ölçülür ve doğruluğundan emin olmaya çalışılır.³⁵

Sosyolojik araştırmalarda olduğu gibi din sosyolojisi araştırmalarının da nihai amacı teori oluşturmaktır. Din sosyolojisi tarihçesi ile Din Sosyolojisi teorileri arasında fark vardır. Tarihçeden amaç kronolojik bir sıra ile teori sahiplerini ve görüşlerini ortaya koymak ve tanıtmaktır. Teoriler de anlatılırken teori sahipleri zikredilir. Hatta teorileri de tanıtılır. Ancak hayat hikayelerine girilmez. Üstelik bir teorinin birden çok temsilcisi olabilir; bir ekol oluşturacak şekilde kurumsallaşabilir. Bu kurumsallaşmanın tarihi de tarihçede yer almasına karşın, teorilerin bir ortak model oluşturması teori tarihçesini meydana getirir.

Sosyoloji teorileri, toplumun ya da bazı sosyal olguların bilimsel kabul edilen bir metotla incelenmesiyle varılan genellemelerdir. Sosyologlar, sosyolojinin bir disiplin olarak şekillenmeye başladığı XIX. yüzyılın ortalarından günümüze kadar uzanan süreçte, toplumu bilimsel olarak anlayabilmek ve toplumsal ilişkileri anlamlandırabilmek için çeşitli teoriler geliştirmişlerdir. Bu teoriler kronolojik bir yaklaşımla “klasik teoriler” ve “günümüz teorileri” olmak üzere iki kategoride incelenmektedir. Aynı şekilde din sosyolojisi teorilerini “klasik teoriler” ve “günümüz teorileri” olarak ikiye ayırmamız mümkündür.

Bilindiği üzere bilim adamları araştırma alanına giren çeşitli durumlar arasındaki benzerlik ve farklılıkları göz önünde bulundurarak bazı sınıflama-

lar yaparlar. Bu sınıflamalar realitede olmayan ama realiteyi daha iyi anlamayı sağlayan araçlardır. Kategorileştirme işlemi iki tarafı keskin bir bıçak gibi, bazı gerçekleri daha iyi görünür hale getirirken bazılarını da karartır. Sosyolojideki “klasik teoriler” ve “günümüz teorileri” ayrımı, bu husus göz önünde bulundurulmayacak olursa -teorilerin kesin sınırlarla birbirlerinden ayrılacaklarını sanmak gibi- hatalı değerlendirmelere neden olabilir. Halbuki sosyolojide gerçekten yenilik getiren teorik gelişmelerin ender olduğu bilinmektedir.³⁶

Günümüz teorileri, klasik teorilerin açtığı perspektifle geliştirilmiş ve o teorilerin attığı temeller üzerinde yükselmiştir. Sosyolojide paradigma kolay değişmemektedir. Yani, Thomas Kuhn'un bilimin gelişmesine dair teorisi sosyal bilimler alanında -kendisinin de kabul ettiği gibi- kısmen geçerlidir. Bununla birlikte sosyal varlık alanının belki de en karakteristik özelliği olan 'değişme', bu alanın içinde var olan ve ondan bağımsız olması mümkün olmayan bilimsel üretim için de geçerlidir. Yani 'varlığın gerçek bilgisi' olma iddiasındaki bilim ve onun bir alt-kümesi olarak 'toplumun gerçek bilgisi olma' iddiasındaki sosyoloji de sürekli olarak değişmektedir. Bu değişimin gelişme yönünde olup olmadığı hususu, özellikle bilim alanında pek tartışma götürmez görünmektedir. Kısacası sosyoloji, sürekli olarak gelişmekte, adeta tomurcuklanarak yeni alt dallar vermekte, yeni teoriler üretmekte ve bilgi birikimini arttırmaktadır. Hâlihazırda bir 'bahçe'den çok bir 'şantiye'yi andıran bu bilgilerin düzene sokulması ancak "sosyoloji teorileri" başlığı altında mümkün olabilir. Çünkü ileride açıklanacağı üzere, sosyolojinin ulaştığı her bilgi ya bir teoriden yola çıkmakta ve onu geliştirmekte ya da yeni bir teoriye kapı aralamaktadır.

Sosyoloji, sosyoloji teorilerinin oluşturduğu bir bilimsel küme olarak düşünülebilir. Yani sosyoloji, teorilerden ibaret bir bilimdir. Bu nedenle biz "klasik sosyoloji" ile "klasik sosyoloji teorileri" ve "günümüz sosyolojisi" ile "günümüz sosyoloji teorileri" ifadelerini eş anlamlı terimler olarak kullanmaktayız. Ama burada önce sosyolojinin niçin teorilerden ibaret bir bilim olduğunu, sonra da "klasik sosyoloji" ve "günümüz sosyolojisi" ayrımının neye dayanarak yapıldığını açıklamamız gerekiyor.

Bilim varlık alemindeki neden-sonuç ilişkilerini belirleme faaliyeti olduğundan determinist olmak zorundadır. Tabiatı çok daha katı, düzenli ve belirgin olan determinizm, sosyal varlık alanında esnek ve karmaşık bir şekilde kendini gösterir. Bu husus, fen bilimleri ile sosyal bilimler arasındaki temel farklılığı belirlemenin yanı sıra, sosyolojinin niçin teorilerden ibaret bir bilim olduğunu da açıklamaktadır: Bir olgunun ortaya çıkmasına neden olan faktörler ne ölçüde çok ve değişken olursa, kurulacak deterministik ilişki, "yeterlilik ilişkisi" olmaktan o ölçüde uzaklaşmakta ve "gereklilik ilişkisi"ne dönüşmektedir. Bilimde yeterlilik ilişkisinin kurulması, yeni bir "kanun"un keşfi, gereklilik ilişkisinin kurulması ise yeni bir "teori"nin geliştirilmesi demektir. Sosyal varlık alanındaki determinizmin niteliği, ancak "teori" geliştirmeye izin vermektedir.

Sosyolojinin kuruluş döneminin ürünü olan “klasik teoriler” ile “çağdaş teoriler” arasındaki temel farklılık bu noktada kendini gösterir. İlk dönem sosyologları, sosyal olguları açıklamada faktörler arasındaki “yeterli ilişki”yi bulduklarını sanmışlar; bu yüzden vardıkları genellemeleri “kanun” olarak ortaya koymuşlardır. Günümüz sosyolojisi çok daha mütevazı bir tutum sergilemekte, sosyal alanda “yeterlilik ilişkisi”nden söz etmenin son derece güç olduğunu görmekte ve “gereklilik” ilişkilerini kurmaya çalışmaktadır. Bu nedenle genellemelerini “kanun” değil “teori” olarak ifade etmektedir.

Bu cümlelerden kurucu sosyologların önemini küçümsemek gibi bir anlam çıkarılmamalıdır. Bugün sosyoloji kitaplarında gördüğümüz Marx, Weber ya da Durkheim’e yapılan atıflar onların önemini belirtmeye yeter. Kaldı ki, Bourdieu’nün de belirttiği üzere sosyolojinin en büyük zorluklarından biri, “bilim dünyasındaki gerçekler ilk defa ortaya çıkarılırken, bunun hangi engellere rağmen başarılı olduğunu bilinmesidir.”³⁷ Bu nedenle sosyoloji teorilerinin nasıl bir sosyal zeminde geliştiğini bilmek onları anlayabilmenin ilk şartıdır.

Sosyoloji öncelikle endüstrileşmenin bir meyvesidir. Bu, sosyolojinin XIX. yüzyıl tarihli ve Avrupa patentli olması anlamına gelir. Avrupa’ya özgü karmaşık bir dizi oluşturan tarihsel birçok faktörün ortaya çıkardığı endüstri, -“endüstri toplumu” ifadesinden anlaşılacağı üzere- daha önce eşi görülmemiş yeni bir toplum modelini şekillendiren bir itici güç olmuştur. Yeni bir toplum modeli, yeni bir insan tipi, yeni ilişkiler ağı demektir. Her yenilik yeni sorunlar, yeni uyum güçlükleri doğurur ve her doğum sancılıdır. XIX. yüzyılda Avrupa, endüstrileşmeyle birlikte ortaya çıkan sorunları tüm şiddetiyle yaşamış; bu sorunları kısmen çözmüş, her çözüm -ve gelişme- yeni sorunlara kapı aralamıştır. Endüstrileşme motorunun her geçen gün biraz daha küçülttüğü bir dünyada sosyal problemler sınır tanımamakta; bir toplumda görülen sorunlar ‘saat farkıyla da olsa diğer toplumları ilgilendirmektedir. Sosyoloji bu problemleri gidermeyi amaçlayan bir bilimdir. Bu bağlamda klasik sosyologlar dini sosyal değişme ile birlikte evrimci bir yaklaşımla ele almışlardır.

Sosyolojinin endüstrileşmeyle birlikte ve endüstri toplumunun problemlerini giderme çabasıyla ortaya çıkan bir bilim olmasının, “teoriler”i doğrudan ilgilendiren bir yönü vardır. Sosyoloji, bilimin adeta dinin yerini aldığı bir dönemde doğmuştur. Bilimsel gelişmelerin hızla tekniğe dönüşerek sosyal hayatı değiştirmeye başladığı bu dönemde, sosyolojinin de fen biliminin büyümesine kapılması kaçınılmazdı. O dönemde “bilim” ile “fen bilimleri” eş anlamlı terimler olduğundan “felsefe” kategorisinde yer alan sosyolojik düşünce, öncelikle bilim olma haysiyetini kazanmalıydı. Bunun için fen bilimlerinin yöntemlerini benimsemekten başka bir yol yoktu. Başarılı sonuçları aşikâr olan bu yöntem sosyal alana da uygulanabilir ve aynı başarıyı toplumsal problemlerin çözümünde de gösterebilirdi. Böyle bir düşünce zemininde bakıldığında, “toplum”un “doğal” bir olgu olarak düşünülmesi, toplumsal alanda “kesin bir determinizm”in aranması ve üretilen bilgilerin “mutlak doğrular, kanunlar” olarak görülmesi kaçınıl-

mazdı. “Klasik sosyoloji” ve “günümüz sosyolojisi” arasındaki temel farklılık, bu noktada yatmaktadır. Çünkü sosyolojide klasik olarak isimlendirilen dönemden çıkış, ‘fen bilimlerinden metodolojik kopuş’la başlar. Daha açık bir ifadeyle, sosyal bilimlerin konusu olan toplum ile fen bilimlerinin konusu olan tabiat arasında “derece” değil “mahiyet” farkı olduğunun farkedilmesi, özgün metotlar arayışına girilmesine neden olmuştur.

“Günümüz sosyolojisi” bu yönelimin çizdiği rotada kat edilen mesafenin adıdır. Bugün, sosyolojinin kanunları olmadığını, olmasının da en azından kısa vadede mümkün görünmediğini düşünüyoruz. Bu nedenle günümüz sosyolojisi ‘geçerli’ sosyoloji teorilerinin toplamından ibaret bir bilimdir. Burada ‘geçerli’ terimini özellikle vurguluyoruz. Çünkü, yanlışlanmış olan teorilerin yeri “sosyoloji” değil, “sosyoloji tarihi”dir. Ama ‘yanlışlanmış’ ifadeyle bütünüyle yanlışlanmış olmayı kastediyoruz. Bir teoriye getirilen tutarlı eleştiriler, onun tümüyle yıkılması değil, aksine sınırlarının belirginleşmesi ve ışığını tuttuğu alanın daha iyi görünmesi anlamına da gelir. Sosyolojide tarihin mezarlığına ancak tutulacak bir yanı kalmamış teoriler gönderilebilir. Örneğin, A. Carrel’in de benimsemiş olduğu ve “gerçekte bir ülke nüfusunun muhtelif sınıflara bölünmesi ne tesadüfün, ne de sosyal konvansiyonların eseridir. Bunun derin bir biyolojik sebebi vardır. Çünkü o, fertlerin fizyolojik ve zihni özelliklerine bağlıdır. Bugün proleter olanlar bu durumlarını vücutlarının ve akıllarının irsî kusurlarına borçludurlar”³⁸ ifadesinde kendini tipik olarak gösteren ırkçı tabakalaşma teorisi gibi.

Sosyoloji teorileri, sosyologlar tarafından çeşitli şekillerde sınıflandırılmaktadır. Bu sınıflandırmalar münhasıran teorileri inceleyen çalışmalarda tüm sosyoloji tarihini kapsayan boyutlarda ele alınmakta, ** genel sosyoloji kitaplarında daha çok geçerliliğini sürdüren teoriler üzerinde durulmakta, diğer sosyoloji kitaplarında ise konuyla olan ilgileri ölçüsünde kısmen anlatılmaktadır. Sosyoloji tarihi çalışmalarında ise çoğu zaman biyografik düzlemde konu incelenirken, üzerinde durulan sosyoloğun hayatı ve eserlerinin yanı sıra teorisi de anlatılmaktadır.

Sosyoloji teorilerinin hangi kriterlerle sınıflandırıldığını ana hatlarıyla ortaya koyan genel bir sıralama aşağıdaki gibidir:

İçinde yer aldıkları okula göre: Evrimci, tarihçi, yapısalcı, fonksiyonalist, etkileşimci teoriler gibi...

Açıkladıkları olgulara göre: Sosyal değişme teorileri, tabakalaşma teorileri, bütünleşme teorileri gibi...

Dayandıkları bilim anlayışlarına göre: Pozitivist, realist, fenomenolojist sosyoloji teorileri gibi...

Kronolojik sıralarına göre: “XIX. yüzyıl teorileri - XX. yüzyıl teorileri” ya da “klasik teoriler - günümüz teorileri” gibi...

Temel aldıkları bağımsız değişkene göre: Biyolojist, psikolojist, sosyolojist, coğrafyacı, iktisatçı sosyoloji teorileri gibi...

Kapsamlarına göre: Sosyoloji teorileri kapsamına, yani açıklama getirdiği alanın boyutlarına göre “makro”, “meso” ve “mikro” teoriler olmak üzere üç kategoriye ayrılmaktadır. “Grand teori” ya da “büyük boy kuram” da denilen makro teoriler, sosyal realitenin bütünü açıklama, yani evrensel olma iddiasında bulunan teorilerdir. Birbiriyle ilişkili çok sayıda önerme içerdikleri ve insan davranışının tüm yönlerini açıklayan büyük kavramsal şemalar sağladıkları için bu teorilere “genel” teori denilmektedir.³⁹

“Meso teori” ya da -bu ayrımı ilk defa yapan R. K. Merton’ın ifadesiyle- “orta boy teori” ise, “büyük kavramsal şemalarla spekülasyon yapan genel teoriler ile küçük hipotezlerden yola çıkan sıradan ampirik araştırmalar arasında yer alan ve toplumsal davranışların pek çok ampirik olarak gözlemlenebilir düzenliliğini ortaya çıkaran teoridir”. Zaman zaman “minyatür teori” de denilen orta boy teori, toplumsal hayatın sınırlı bir alanını açıklamanın ötesinde bir iddiada bulunmaz.⁴⁰

“Mikro teori” ise birey bazında yapılan dar kapsamlı araştırmalara dayalı teorilerdir. Örneğin, bir sınıfın öğrencileri “mikro”, okul “meso”, eğitim sistemi ise “makro” ölçekli araştırmalardır.

• *Genel yaklaşımlarına (topluma bakışlarına) göre:* Uzlaşma teorileri, çatışma teorileri, etkileşim teorisi gibi...

Sosyoloji, endüstrileşmeyle birlikte gelişmiş olan bir disiplindir. Bu durumda sosyolojinin, endüstri olgusuna zemin hazırlayan ‘bağımsız akıl’ ve ‘sürekli ilerleme’ gibi iki temel faktör tarafından şekillenmesi kaçınılmazdır. Burada ‘bağımsız akıl’ ile, Rönesans ve Reform ile başlayan ve adeta, geleneksel düzenin tüm değerlerine isyan ederek, dini inançlar başta olmak üzere çeşitli metasosyal belirleyicilerin bağımlılığından her geçen gün biraz daha uzaklaşan zihin gücünü kastediyoruz. Bağımsızlığını ilân eden bu zihin gücünün maddeye -tabiata- bakışı bilim ve teknik aracılığıyla sürekli bir -klasik sosyoloji döneminde ilerleme olarak görülen- değişmeye yol açarken; sosyal düzeni algılama tarzı, çeşitli ideolojiler biçiminde ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla sosyolojinin, endüstrileşme döneminin başta ‘liberalizm’ olmak üzere, ‘sosyalizm’, ‘komünizm’ ve ‘nasyonalizm’ gibi ideolojilerden bağımsız olması mümkün değildir.

Diğer taraftan, sınıflı bir toplum yapısına sahip olan Avrupa’da gelişen bir bilim olarak sosyolojinin; sosyal sınıf farklılıkları gibi, yukarıda zikredilen ideolojilerin hem sebep, hem de sonuçları olan tezat ve çatışma nedenlerinden bağımsız olması düşünülemez. Sonuçta, devlet-toplum ve burjuvazi-proletarya ikililerindeki tercihleri ile bu ideolojilerin genel karakteristikleri belirlenebilir. G. Bajoit’ya göre, burjuvazi-devlet ikilisine verilen öncelik ile nasyonalizm, burjuvazi-toplum önceliği ile liberalizm ortaya çıkarken; proletarya-devlet ikilisine yaptığı vurgu ile komünizm, proletarya-toplum vurgusu ile de sosyalizm kendi-

sini göstermek-tedir.⁴¹ Bu temel konulardaki yaklaşımları ile tüm sosyologların bu kamplardan birine yerleştirilmesi mümkündür.

“Tarafsız” bir bilim olma iddiasında bulunan sosyolojinin, “savaşan ve savaşmak için konuşan bir düşünce”⁴² olan ideolojiyle bu yakınlığı rahatsızlık vericidir. Günümüzde sosyolojinin ne ölçüde “değer yargıları”ndan arınmış “tarafsız” bir bilim olduğu sorgulanmaktadır.⁴³ Daha önce belirtmiş olduğumuz gibi, sosyoloji teorileri zorunlu olarak, açıkça ifade edilsin ya da edilmesin, insan ve toplumun doğasına dair birtakım ön kabullerden yola çıkmaktadırlar. Bugün artık “toplumun gerçek doğası” denilen şeyle ilgilendiği ölçüde sosyoloji teorisinin kaçınılmaz olarak değerlerle ya da ideolojik yönelimlerle içli dışlı olacağı kabul edilmektedir.⁴⁴ Gulbenkian Komisyonu’nun I. Wallerstein’in başkanlığında hazırlamış olduğu rapor da buna paralel olarak, “hiç bir bilim adamının içinde yaşadığı fiziksel ve sosyal bağlamdan soyutlanamayacağını”, “her kavramsallaştırmanın temelinde felsefi inançların yattığını”, “her ölçümün, gerçeği kaydetmeye çalışırken onu değiştirdiğini” kabul etmekte, hatta bir adım ileri giderek sosyolojinin “yapay” olan tarafsızlık inancının “bulgularımızın değerini arttırmamızı önleyen başlıca engel haline geldiğini” ileri sürmektedir.⁴⁵

Dikkat edilecek olursa buraya kadar ele alınan konular, sosyolojinin ele aldığı konuların parçalarını oluşturmaktadır. Arslantürk Bir yerde sosyolojinin bir parçalar bilimi olmasına hiç lüzum yoktur; o bütünle ilgilenmelidir. Diğer bir deyimle, sosyoloji araştırma konusu olarak kendine “toplumu” seçmeli ve çeşitli sosyal sistemlerin; toplumu meydana getiren kurumların birbirleriyle olan bağlarını açıklamaya çalışmalıdır.

Sosyal sistem bir toplumun bütünü; norm-rol-statü-grup ve örgüt de onun parçalarını oluşturur. Ele alınan konu eğer bir sosyal sistem ise, sistem analizi makro seviyede bir analiz olmalı ve parça bütün ilişkisi gösterilmelidir.⁴⁶

Sosyal sistemin muhtevası esnek ve geniştir. Yani bir toplumun bütünü bir sosyal sistem olabileceği gibi iki kişiden meydana gelen bir grup (mesela aile de) bir sosyal sistem olabilir. Her sosyal sistem, bir sosyal ilişkiler kalıbı ve örüntüsüdür. Her sosyal sistem birbirine karşılıklı olarak bağımlı parçalardan oluşur. Bu parçalar arasında devamlı ve anlamlı ilişkiler mevcuttur. Parçalardan birinde meydana gelen bir değişiklik, diğer parçaları ve sistemin bütünü etkiler.⁴⁷ Ancak sistemin devam edebilmesi için bu değişimin çözülmeye neden olması gerekir.

Bir kısım sosyologlar makro seviyede analiz metodunu (grand teori) benimsemişler; makro yapıdan mikro yapıya doğru bir araştırma metodu izlemişlerdir (Kıta Avrupası Sosyolojisi). Bazıları da mikro seviyede çözümler yaparak makro yapıyı açıklamak istemişlerdir (Amerikan Sosyolojisi). Bir diğeri de orta bir yol izlemeyi tercih etmiştir (Lerner).⁴⁸ Hangi metotla olursa olsun parçaların bütünle ilişkisi, parçaların bütüne raptedilişi ve şekillenen bütünün yapısı göz önünde bulundurulmadan yapılacak gözlemler ve tespitlerin isabet derecesinin düşük olacağı açıktır.

Farklı kavramlar ve farklı olgulara önem atfederek toplumu açıklama, sosyologları sosyolojinin de farklı tanımlarının yapılmasına götürmüştür. Sosyolojinin hangi kelime ve kavramlarla tanımı yapılırsa yapılırsın incelediği alan ve diğer bilimlere nazaran sınırları bugün üç aşağı beş yukarı belli olmuştur. Z.Arslantürk'ün sosyolojinin tanımında iki günümüz sosyoloğunun tanımını esas almıştır. Bunlardan birisi Türk sosyoloğu Amiran Kurtkan'ın, diğeri de Alman sosyoloğu Jakobus Wössner'in tanımıdır.

“Cemiyeti hareket halinde bir bütün olarak ele almakla vazifeli bulunan sosyolojinin, her şeyden evvel açıklamak zorunda olduğu ilk kavramın, bizzat cemiyetin kendisinin olacağı pek tabiidir... Cemiyet insan davranışını hem hürriyete kavuşturan, hem hudutlandıran, bir taraftan karşılıklı yardımlaşmalara imkan veren, diğer taraftan guruplaşmalara ve bölünmelere yol açan, değişen bir sosyal teşkilatlar ve münasebetler ağıdır”. Kurtkan bu cemiyet tanımından hareketle, “sosyoloji, sosyal münasebetler ve bunların teşkilatlanma tarzını ele alan bir bilimdir”⁴⁹ diyor. Wössner de “sosyoloji, belli bir kültüre mensup toplumun grup ve kurumlarında, sosyal süreçler tarafından şekillendirilmiş olan insan davranışlarının ilmidir”⁵⁰ şeklinde bir tanım yapıyor.

Sonuç

Arslantürk, tüm çalışmalarında, din sosyolojisinin sosyolojiden ayrı düşünülemediğini ve sosyoloji ve din sosyolojisini bir sistem bütünlüğü içerisinde ele alınması gerektiğini vurgular. O'na göre, sosyolojinin konuları dinle ilişkilendirildikleri zaman din sosyolojisinin konularını meydana getirirler. Zira, madem ki sosyolojinin konusu insan ve davranışlarıdır ve din de insan için bir sosyal realitedir, o halde sosyolojinin insan davranışlarını konu edindiği yerde din de olacaktır. Ayrıca, model oluştururken, din olgusunun toplum çarkları arasında her seferinde var olduğunu; bu çarkın işleyişine etki ettiğini, aynı zamanda kendisinin de etkilendiğini var saymak gerektiğini ifade eder.

Din sosyolojisinin konu bakımından sosyolojiyle iç içe olduğu bir gerçektir. Ancak diğer taraftan, din bilimleri de irtibatlı olduğunu gözden uzak tutmamak gerekir. Bu sebeple, kanaatimizce, çalışmalarda model oluşturulurken, bir yandan sosyolojiyle diğer yandan da din bilimleri olan ilişki ve bütünlüğünün sağlanması gerekir.

Yeni bir bilim dalı olması sebebiyle, din sosyolojisi alanında bugüne kadar yapılan çalışmaların büyük bir kısmı Batı'da yapılan çalışmaları anlamak ve aktarmak şeklinde gerçekleşmiştir. Buna konu ve metotla ilgili çalışmalar da dahildir. Bu aşamadan sonra yapılacak çalışmalarda, kendi toplumsal gerçeklerimiz, problemlerimiz ve ihtiyaçlarımız göz önünde bulundurulmalıdır. Din sosyolojisinin konusunun ne olduğunun tekrar gündeme getirilmesi ve tartışmaya açılması bu açıdan önemlidir.

Notlar

(*) Yrd. Doç. Dr.

1. Prof. Dr. Zeki ARSLANTÜRK, 1950 yılında Trabzon'un Of Kazası'nın Geçitli Köyü'ndeydi. İlkokulu Fatih Ali Kuşçu İlkokulu'nda okudu. Orta öğrenimini İstanbul Fatih Eyüp Lisesi'nde tamamladı. Yüksek öğrenimini İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü'nde yaptı (1974). Askerlik görevinden sonra, 1977 Temmuz'unda Atatürk Üniversitesi İşletme Fakültesi'nde Prof. Dr. Orhan Türkdoğan'ın yanında sosyoloji asistanı oldu. 1979 yılında "Türk Sosyoloji Tarihinde Naima'nın Yeri ve Osmanlı Devleti'nin Çöküş Sebepleri" adlı araştırma ile "doktor" oldu (1979). 1980 yılında üniversite bursuyla Almanya'ya gitti. Almanya'da Prof. Dr. Ulrich Plank'ın nezaretinde Hohenheim, Paterborn ve Tübingen Üniversiteleri'nde araştırmalar yaptı, ders verdi, konferans ve seminerlere katıldı. 1983 yılında "Yardımcı Doçent", 1993 yılında "Doçent" oldu. 1986 yılında Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri bölümü öğretim üyeliğine. 1986 yılında Bolu Meslek Yüksekokulu Müdürlüğü'ne atandı ve 1991 yılına kadar bu görevi sürdürdü. 1995 Eğitim-Öğretim yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi Anabilim Dalı'na öğretim üyesi olarak atandı. 18 Nisan 1999 yılında aynı anabilim dalında profesörlüğe yükseltildi. Muhtelif bilimsel sempozyum, konferans, panel, açık oturum ve TV., programlarına katılan Prof. Dr. Zeki Arslantürk evli ve üç çocuk babasıdır. **Yayınlanmış Eserleri:** *Naima'ya Göre Osmanlı Devleti'nin Çöküş Sebepleri*, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989. *Naima'ya Göre XIV. Yüzyıl Osmanlı Toplum Yapısı, Ayışığı* Yayınları, İstanbul 1997. *Sosyolojiye Giriş*, Bolu 1992. *Sosyal Bilimciler İçin Araştırma Metot ve Teknikleri*, Dördüncü Baskı, İFAV., İstanbul 1998. *21. Yüzyılda Din Olgusu ve Türk Gençlerinin Din Eğilimleri*, İstanbul 1994. *Doğu Karadeniz Bölümü'nde Çay Mono-Kültürü ve Sosyo-Ekonomik Değişme*, İ. Ü. İktisat Fakültesi Sosyoloji Konferansları, 1986. "Trabzon'da Şehirleşme Eğilimleri ve Gecekondu-Kenar Mahalle Sosyo-Kültürel Hayatı", *Türk Sosyoloji Dergisi*, İstanbul 1996. *Kutsalın Dönüşü ve Yeni Toplumu Arayışlar*, Ayışığı Yayınları, İstanbul 1998. *Sosyoloji* (M.Tayfun Amman'la birlikte), İFAV., 1999; Kaknüs Yay, 2000, Çamlıca, 2009. *Sosyal Araştırma (E.Hamit Arslantürk'le birlikte)*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2010.
2. Âmiran Kurtkan Bilgiseven, *Sosyoloji*, İstanbul 1980, 3.
3. Joachim Wach, *Religiossoziologie, Handwörterbuch der Soziologie*, Herausgegeben von Alfred Vierkandt, Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart 1931, 479-494.
4. P. A. Sorokin, *Bir Bunalım Çağında Toplum Felsefeleri*, (çev. Mete Tuncay), Ankara 1972, 9.
5. Bkz. Niyazi Usta- İhsan Çapçioğlu, *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi* kitabında Zeki Arslantürk'ün yazdığı Sosyolojinin Konusu başlıklı bölüm, Ankara 2008, ss.17-32
6. A. K. Bilgiseven, *Genel Sosyoloji*, İstanbul 1982, 4-5.
7. Jakobus Wössner, *Soziologie*, Wien-Köln-Graz 1979, 37-38.
8. Hans Freyer, *Sosyolojiye Giriş*, (çev. Nermin Abadan), Ankara 1957, 16.
9. Rene Köniç, *Soziologie*, Frankfurt am Main 1970, 37.
10. Raymond Aron, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, (çev. Korkmaz Alemdar), Ankara 1986, 395.
11. P. J. Bauman, *Grundlagen der Soziologie*, Stuttgart 1986, 6.
12. Bilgiseven, 5.
13. David Krech-R. S. Crutchfield-Ballachey, *Cemiyet İçinde Fert*, (çev. Mümtaz Turhan), İstanbul 1970, 25-27.
14. Krech ve D., 47.
15. Wolfgang Hilligen, *Sehen-Beurteilen-Handeln*, Frankfurt am Main 1971, 9.
16. İbn Haldun, *Mukaddime*, (çev. Zakir Kadiri Ugan), İstanbul 1968, 100-102.
17. Kurt Schilling, *Toplumsal Düşünce Tarihi*, (çev. Nihat Önel), İstanbul 1971, 226-247.
18. Wössner, 177-182.

19. Wössner, 203.
20. Andrezej Malewski, *Verhalten und Interaktion*, Tübingen 1967, 105-106.
21. Malewski, 127.
22. Paul B. Horton-Chester L. Hunt, *Sociology*, Tokyo 1976, 289-310.
23. Planck, 5-6.
24. Planck, 6-7. Fichter, 57-62.
25. Hans Freyer, *Endüstri Çağı*, (çev. Bedia Akarsu ve Hüseyin Batuhan), İstanbul 1953, 54-55.
26. Wössner, 15-16.
27. Bauman, 20-23.
28. Orhan Türkođan, *Kültür ve Sağlık-Hastalık Sistemi*, İstanbul 1991, 29-30.
29. J.-P. Durand ve R. Weil, *Sociologie Contemporaine*, Paris, Vigot, 1990, 278.
30. S. Dönmezer, *Toplumbilim*, İstanbul 1994, 400.
31. E. Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, İstanbul 1985, 55.
32. T. Bottomore ve R. Nisbet, "Yapısalcılık", (çev. B. Toprak) in T. Bottomore ve R. Nisbet (derl.), *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, (çev. ve derl. M. Tunçay, A. Uđur), Ankara, 1990, 590.
- * "İkel toplum" bir hayli eskimiş ve terkedilmiş bir ifadedir. Günümüz antropologları daha çok "yazısız toplum", "tarihsiz toplum", "doğal toplum" gibi kavramları tercih etmektedirler.
33. G. Rocher, *Le Changement social*, Paris, Seuil, 1968, 31.
34. J.-P. Durand ve R. Weil, *Sociologie Contemporaine*, Paris, Vigot, 1990, 297.
35. G. Rocher, *L'Organisation Sociale*, H.T.M., Ltée, 1968, 146.
36. W.E. Moore, "İşlevselcilik", (çev. Ş. Tekeli), in T. Bottomore ve R. Nisbet, *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, (derl. M. Tunçay, çev. B. Toprak), Ankara, 1990, 338.
37. P. Bourdieu, *Choses Dites*, Paris, Minuit, 1987, 49.
38. A. Carrel, *İnsan Denen Meçhul*, (çev. R. Özdek), İstanbul 1983, 349.
- ** Bu konuda başlıca Türkçe kaynaklar P. Sorokin'in , N. Ş. Kösemihal'in ve son yıllarda S. Kızılcelik'in -isimleri dipnotlarımızda görülen- çalışmalarıdır.
39. Theodorson, 437.
40. Theodorson, 437.
41. Bajoit, 37.
42. F. Dumont, *Les idéologies*, Paris, P.U.F., 1974, 7.
43. Poloma, 13.
44. Moore, a.g.m., in Bottomore ve Nisbet, 336.
45. I. Wallerstein et all., *Sosyal Bilimleri Açın*, İstanbul 1996, 72-73.
46. Ulrich Plank, "Yakın Dođuda Sosyal Gruplar", (çev. Zeki Arslantürk), *İşletme Dergisi*, Erzurum 1980.
47. Niklas Luhmann, *Soziale Systeme*, Frankfurt am Main 1988, 15-16.
48. Alvin Gouldner, *Die Westliche Soziologie in der Krise*, Hamburg 1974, 212-347. Ve Joachim Matthes, *Einführung in das Studium der Soziologie*, Hamburg 1973, 199-211. K. Bilgiseven, 3-4.
49. K. Bilgiseven, 3-4.
50. Wössner, 27.